

กุ๋สันตรัตน์ อโรคยาศาลแห่งหนึ่ง ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

Ku Santarat, an Arogayasala
in Northeast Thailand.

วิโรจน์ ชีวาสุขถาวร
Wiroj Shewasukthaworn

บทคัดย่อ

บทความนี้นำเสนอผลของแนวคิดและคติความเชื่อทางศาสนาที่มีต่อการออกแบบสถาปัตยกรรมประเภทอโรคยาศาล โดยใช้กุ๋สันตรัตน์ซึ่งเป็นหนึ่งในอโรคยาศาลที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นกรณีศึกษา กุ๋สันตรัตน์ สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เพื่อประดิษฐานพระโกษาชัยคุรุไวฑูรยประภา และรูปเคารพอื่นๆ โดยสถานที่จะตั้งอยู่ใกล้เมืองโบราณที่มีขนาดใหญ่ เพื่อใช้เป็นสถานที่รักษาผู้ป่วยในชุมชนบริเวณโดยรอบ จากการศึกษาพบว่า มีการจัดวางตำแหน่งของรูปเคารพที่สัมพันธ์กับความเชื่อทางศาสนา และสอดคล้องกับการออกแบบสถาปัตยกรรมที่เป็นสถานที่เคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อของศาสนาพุทธมหายาน บริเวณศูนย์กลางปราสาทประธานประดิษฐานรูปเคารพ 3 องค์ คือ พระวัชรธรหรือพระโกษาชัยคุรุไวฑูรยประภา เทพแห่งการรักษา และขนานไปด้วยพระสุริยไวยโรจนะและจันทร์ไวยโรจนะ บริเวณโคปุระจะเป็นที่ประดิษฐานของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร เทพแห่งความกรุณา นอกจากนี้ ยังมีการสร้างอาคาร บรรณาลัยเพื่อประดิษฐานรูปเคารพเทพชั้นรอง คือ พระยม เทพแห่งความมิดหรือความตายตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนา และประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์วิฆเนศวร เทพแห่งสายฟ้าหรือแสงสว่าง

ภาพบวงสรวง

Abstract

The paper presents the impact of religious concepts and beliefs on the architecture of the Arogayasala. Prasat Ku-Santarat is the chapels of Arogayasala (hospital) built in the reign of Khmer King Jayavarman VII to house Bhaisajayaguru-Vaidurya-Prabha and other deity images. The site is located near an ancient community. The images found at the place of worship reveal clearly the impact of religious concepts through the positions of those divine images. Inside the Prasat (Central sanctuary) are three principal images, i.e. Bhaisajayaguru-Vaidurya-Prabha (Bodhisattva Vajra) accompanied by Surya-Vairocana and Candra-Vairocana. At the Entrance of Gopura, the sculpture of Bodhisattva Avalokitesvara (the Watchful Lord) is located. Inside Library, were two images, namely Yama, the god of death and Bodhisattva Vajrapani, the god of the heaven.

บทนำ

ความสำคัญของกุสันทรัตน์

โบราณสถานกุสันทรัตน์ ตั้งอยู่ที่บริเวณวัดกุใต้ บ้านกูโนนเมือง ตำบลกุสันทรัตน์ อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม ตำแหน่งที่ตั้งของโบราณสถานจากภาพถ่ายทางอากาศ พบว่า บริเวณทางทิศเหนือของกุสันทรัตน์ เป็นที่ตั้งของเมืองโบราณสมัยทวารวดี ที่มีขนาดใหญ่และมีความสำคัญแห่งหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ชาวบ้านในพื้นที่เรียกชื่อเมืองโบราณแห่งนี้ว่า “นครจำปาศรี” ภายในเมืองมีการขุดพบหลักฐานทางโบราณคดีหลายอย่างที่แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองและการพัฒนาของเมืองมาตั้งแต่ปลายสมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนถึงพุทธศตวรรษที่ 17

ในพุทธศตวรรษที่ 18 ตรงกับในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7¹ พระองค์ทรงนับถือพุทธศาสนาเถรวาท จารึกปราสาทพระขรรค์ ที่ประเทศกัมพูชา ได้กล่าวถึงการสร้างโรงพยาบาลหรือโรงพยาบาลชุมชนไว้จำนวน 102 แห่ง และธรรมศาลา

¹ พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงครองราชย์ในปี พ.ศ. 1723-1763

หรือที่พักคนเดินทางไว้จำนวน 121 แห่ง กระจายไปทั่วทุกทิศทั่วราชอาณาจักร อาคารส่วนหนึ่งกระจายอยู่ในพื้นที่ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ตามเส้นทางที่เชื่อมต่อระหว่างเมืองพระนครกับเมืองพิมาย จากรูปแบบสถาปัตยกรรมที่ปรากฏ พบว่า กู่สันตรัตน์ได้ถูกสร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นศาสนสถานประจำโรงพยาบาล ตามที่ระบุไว้ในจารึกปราสาทพระขรรค์²

อย่างไรก็ตาม ภายหลังพุทธศตวรรษที่ 18 ได้มีการปรากฏหลักฐานว่า นครจำปาศรีได้ถูกทิ้งร้างลง ทำให้ศาสนสถานต่างๆ ที่สร้างขึ้นภายในเมืองทรุดโทรม รวมถึงกู่สันตรัตน์ด้วย จนกระทั่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 พบหลักฐานว่า มีการอพยพการตั้งย้ายถิ่นฐานของผู้คนเข้ามาในบริเวณนี้อีกครั้ง โบราณสถานหลายแห่งภายในเมืองที่ถูกทิ้งร้างมานานหลายร้อยปีเริ่มปรากฏขึ้นให้เห็นอีกครั้ง ช่วงเวลาดังกล่าวจนถึงปัจจุบันทำให้เกิดปัญหาหลายอย่างที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ตัวโบราณสถาน เช่น มีตึ๊งถิ่นฐานทับซ้อนพื้นที่โบราณสถาน มีการขุดหาทรัพย์สมบัติจากโบราณสถานหลายแห่งทำให้ตัวโบราณสถานถูกทำลายจนไม่เหลือสภาพ กู่สันตรัตน์ก็ไม่อาจหนีพ้นจากสภาพปัญหาดังกล่าวเช่นกัน จึงทำให้กรมศิลปากรได้เข้ามาทำการประกาศเขตโบราณสถานและทำการบูรณะขึ้นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2514 และครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2546-2547 จากการดำเนินงานทางโบราณคดี

² พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงโปรดให้สร้างปราสาทพระขรรค์ขึ้น ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศเหนือของพระนครหลวง จารึกปราสาทพระขรรค์ มีข้อความกล่าวถึง พระพุทธรูปชัยพุทธมหานาถ จำนวน 23 องค์ ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงสร้างแล้วส่งพระราชทานไปประดิษฐานตามเมืองต่าง ๆ เช่น นครชัยศรี (ศรีวิทยาปุระ) ลพบุรี (ลโวทยะปุระ) สุพรรณบุรี (สุวรรณปุระ) ราชบุรี (ชัยราชปุระ) เพชรบุรี (ศรีชัยวัชรปุระ) และเมืองสิงห์ และได้ระบุถึงที่พักคนเดินทางของผู้จาริกแสวงบุญ หรือบ้านมีไฟ (ธรรมศาลา) 121 แห่ง ตั้งอยู่ห่างกันประมาณ 15 กิโลเมตร ตามเส้นทางเดินที่มีอยู่ในอาณาจักรขอม 57 แห่ง คือ อยู่บนถนนจากเมืองพระนครหลวงไปราชอาณาจักรของราชอาณาจักรจามปา 17 แห่ง อยู่บนถนนจากโยธปุระไปปราสาทหินพิมายอีก 45 แห่ง (ค้นพบแล้ว 8 แห่ง) บนเส้นทางเดินไปตามเมืองต่างๆ ซึ่งบางแห่งยังหาไม่พบว่าอยู่ที่แห่งใด (เช่น ปราสาทตาเมือน อำเภออุบลราชธานี จังหวัดสุรินทร์) และโปรดให้สร้างสถานพยาบาลหรืออโรคยาศาล 102 แห่ง ทั่วราชอาณาจักรของพระองค์ (ในปัจจุบันมีการค้นพบอโรคยาศาลดังกล่าวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือแล้ว 30 แห่ง) สถานพยาบาลดังกล่าว ภายในปราสาทประธานจะมีการประดิษฐานพระโพธิ์ศกุนไฟ พุทธูปรีภาพ พระโพธิ์สัตว์ผู้รักษาโรคภัยอยู่ภายในปราสาทประธาน

พบว่า มีการขุดพบโบราณวัตถุที่มีความสำคัญหลายชิ้น เช่น ประติมากรรมลอยตัวรูปพระโพธิสัตว์วัชรธร ประติมากรรมลอยตัวรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ประติมากรรมนูนสูงรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระวัชรปาณีทรงครุฑ พระยมทรงกระบือ และพระพุทธรูปหินทรายศิลปะทวารวดี เป็นต้น แม้ว่าเวลาได้ผ่านไปเกือบ 800 ปี ความสำคัญของกุสันธรัตน์ก็ยังคงฝังลึกในจิตใจของชาวนาน ชาวบ้านในพื้นที่ยังคงให้ความเคารพและศรัทธาต่อตัวกู๋หรือปราสาท เสมือนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำหมู่บ้าน มีการจัดประเพณีบวงสรวงกู๋ และสร่งกู๋ขึ้นเป็นประจำทุกปี เพื่อเป็นการขอขมาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์

ภาพที่ 1 โบราณสถาน กุสันธรัตน์

รูปแบบทางสถาปัตยกรรมกุสันธรัตน์กับความสำคัญทางประวัติศาสตร์

โบราณสถานแห่งนี้ได้มีการอนุรักษ์และดำเนินงานทางโบราณคดีหลายครั้ง เริ่มตั้งแต่หน่วยศิลปากรที่ 7 ขอนแก่นได้ทำการขุดแต่งเมื่อ พ.ศ. 2514 ได้พบโบราณวัตถุ ได้แก่ พระวัชร (ศิลาทราย) ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดขอนแก่น จากนั้นใน พ.ศ. 2533-2538 ได้มีนักวิชาการจากมหาวิทยาลัยศิลปากรและฝรั่งเศสร่วมกันขุดค้นภายในและภายนอกกุสันธรัตน์อีก 6 หลุม

และครั้งล่าสุดในปี พ.ศ. 2546-2547 สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 7 ได้ขุดแต่งและบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิส

ลักษณะของสถาปัตยกรรมของกุสันทรรัตน์ประกอบด้วย

กำแพงแก้ว ก่อด้วยศิลาแลงกว้างประมาณ 20 เมตร ยาวประมาณ 30 เมตร ลักษณะกำแพงมีฐานเฉียงเตี้ยๆ รองรับ ด้านบนทำเป็นกระเปาะทรงพุ่ม มีการเจาะช่องยาวตลอดแนวของกำแพง มีการพบประติมากรรมลักษณะคล้ายบันแถลงภายในมีรูปเคารพที่สันนิษฐานว่า ใช้ประดับบริเวณสันหลังคาดังกล่าว วางเสียบตามร่องอยู่ตลอดทั้งแนว

ซุ้มประตู (โคปุระ) ตั้งอยู่กลางกำแพงแก้วด้านหน้า ก่อด้วยศิลาแลง มีฐานเตี้ยแผ่ผิงเป็นรูปกากบาท ภายในมีลักษณะเป็นห้องสามห้อง ห้องกลางเป็นทางเข้าออก จากการขุดแต่งทางโบราณคดีพบร่องรอยของแท่นประดิษฐานรูปเคารพ

ภาพที่ 2 ซุ้มโคปุระทางเข้าปราสาท

ภาพที่ 3 บริเวณพื้นที่ภายในโคปุระ

บรรณาลัย ตั้งอยู่ด้านในของกำแพงแก้ว มุมด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าก่อด้วยศิลาแลง ปัจจุบันอยู่ในสภาพพังทลายมาก คงเหลือให้เห็นแนวผนังทางด้านทิศใต้ ส่วนบนผนังมีการเจาะเป็นช่องหน้าต่างขนาดเล็ก มีลูกมะหวดประดับอยู่ ภายในมีการออกแบบเป็นห้องแคบๆ ที่สันนิษฐานว่า ใช้เป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพเทพชั้นรอง

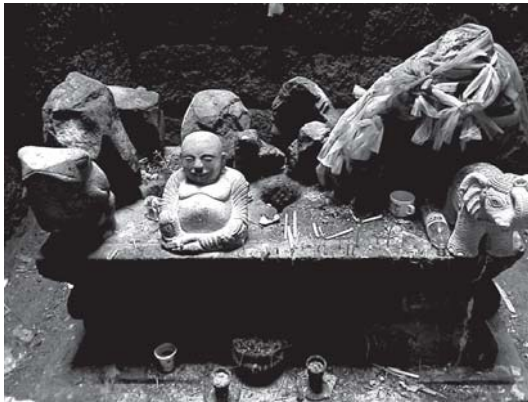
ภาพที่ 4 บรรณาลัยที่ตั้งอยู่ภายใน

ภาพที่ 5 ปราสาทประธาน กู่สันตรัตน์

ปราสาทประธาน ตั้งอยู่บริเวณกลางลานภายใน ก่อด้วยศิลาแลง มีขนาดกว้าง 7 เมตร ยาว 8 เมตร แผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม และมีมุขยื่นออกมาทางด้านหน้า ใช้เป็นช่องทางเข้าสู่ครรภคฤหะ ที่กึ่งกลางผนังของเรือนธาตุทั้งด้านทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันตกทำเป็นซุ้มประตูห่อลูก ที่ผนังมุขทั้งสองข้างจะเป็นช่องหน้าต่างขนาดเล็กเอาไว้ หลังคาของมุขก่อศิลาแลงแบบสันเหลี่ยม เหนือเรือนธาตุก่อเป็นชั้นเชิงบาตรซ้อนลดขึ้นไปหลายชั้น ปัจจุบันส่วนยอดอยู่ในสภาพทรุดโทรม

ภายในห้องครรภคฤหะหรือห้องประกอบพิธี พบแท่นเคารพหินทรายทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทางด้านบนจะเป็นหลุมสี่เหลี่ยม 3 ช่อง ใช้สำหรับประดิษฐานรูปเคารพ ทางด้านหน้าของปราสาทประธานเป็นลานศิลาแลงก่อเป็นซาลาทรงสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม ขนาด 6.8 เมตร ต่อเชื่อมคล้ายทางเดินไปยังโคปุระ มีการเจาะหลุมเสาที่มุมทั้ง 4 ด้าน ซึ่งสอดคล้องกับการเจาะรอยสกัดบนหน้าบันของมุขปราสาทประธาน และพบเศษกระเบื้องมุงหลังคาจำนวนมากจากการขุดแต่งสันนิษฐานได้ว่า เป็นอาคารที่เชื่อมต่อออกมาและมีโครงสร้างเป็นอาคารไม้มุงหลังคาด้วยกระเบื้อง เพื่อใช้ประกอบพิธีก่อนจะเข้าไปยังปราสาทประธาน

ภาพที่ 6 แท่นประดิษฐานรูปเคารพภายในปราสาทประธานที่มีลักษณะเป็นสามช่อง

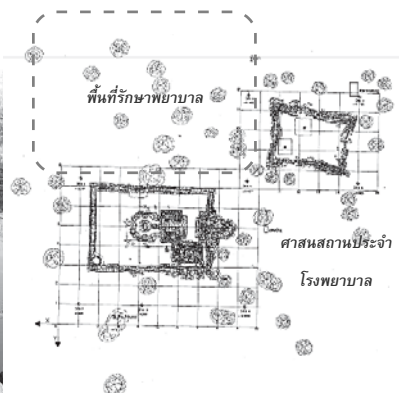

ภาพที่ 7 ลานชาลา ด้านหน้าปราสาทประธานที่สันนิษฐานว่าแต่เดิมเป็นอาคารโถงที่มีการสร้างอาคารเครื่องไม้ ใช้ประกอบพิธีกรรม

สระน้ำ ตั้งอยู่ทางด้านนอกของกำแพงแก้ว บริเวณมุมทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือ มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กรวดด้วยผนังศิลาเรียงเหลื่อมกันคล้ายบันไดสอบลงสู่กันสระ สระน้ำประจำอโรคยาศาลนี้สร้างขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อการเก็บน้ำไว้ใช้เพื่อประกอบพิธีกรรมภายในศาสนสถาน

ภาพที่ 8 สระน้ำประจําโรคยาศาลกุสัณฺตรัตน์

ภาพที่ 9 ผังกุสัณฺตรัตน์ แสดงการวิเคราะห์การใช้พื้นที่ภายใน

ปรับปรุงจาก: แผนผังของกรมศิลปากร

จากการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์และทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้อง ทำให้ทราบว่า การสร้างโรคยาศาลนั้น เป็นพระราชประสงค์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งเมืองพระนครหลวง พระองค์ทรงมีอำนาจทางด้านการเมืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ดังจะกล่าวได้ว่า มีอาณาเขตมาจรดพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ลักษณะดังกล่าวจึงทำให้มีการเชื่อมโยงทางด้านวัฒนธรรม และการค้า จากเมืองพระนครหลวง มาสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองพิมาย พระองค์โปรดให้สร้างเส้นทางราชมรรคาขึ้นเพื่อเป็นเส้นทางการเชื่อมต่อเส้นทางดังกล่าว ทำให้เมืองบริเวณสองข้างเส้นทางนั้นได้รับความเจริญจากศูนย์กลางไปด้วย ดังจะพบว่าการสร้างธรรมศาลากระจายอยู่ตามเส้นทางดังกล่าว นอกจากนี้ จากการที่พระองค์ทรงประกาศให้สร้างโรคยาศาลขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ประชาชนของพระองค์มีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดี ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ ดังนั้นหัวเมืองต่างๆ ที่เชื่อมโยงกับเส้นทางดังกล่าว จึงเร่งสร้างโรคยาศาลขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยส่วนใหญ่มักจะตั้งอยู่บริเวณพื้นที่ที่เป็นการเชื่อมต่อเข้าสู่เมืองใหญ่ที่มีการพัฒนาเป็นระยะเวลายาวนาน และได้รับการดูแลจากส่วนกลางในการให้สมุนไพรรักษา การประดิษฐ์ฐานรูปเคารพต่างๆ ภายในจะเห็นได้ว่า โรคยาศาล

หลายแห่งที่สร้างขึ้น แม้ว่าจะมีรูปแบบเฉพาะแต่ลักษณะบางประการในส่วนรายละเอียดในการสร้างจะมีความแตกต่างกันตามฝีมือของช่างท้องถิ่น

อโรคยาศาลหลายแห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการพบจารึก บางแห่งจารึกบริเวณกรอบประตูที่แสดงให้เห็นทราบว่าอาคารนี้คือ อโรคยาศาล จากการสำรวจพื้นที่ภาคสนามบริเวณกุสันทรรัตน์ไม่ปรากฏหลักฐานจากจารึกใดๆ แต่เมื่อพิจารณารูปแบบทางสถาปัตยกรรมของกุสันทรรัตน์ มีหลายปัจจัยที่สามารถสนับสนุนได้ว่า โบราณสถานแห่งนี้เป็นอโรคยาศาลที่สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

ปัจจัยที่ 1 องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของกุสันทรรัตน์ ประกอบไปด้วยปราสาทประธานหลังเดียว ตั้งอยู่ภายในกำแพงแก้ว และมีทางเข้าหรือโคปุระเพียงแห่งเดียวทางด้านทิศตะวันออก และมีสระน้ำตั้งอยู่ภายนอก ซึ่งองค์ประกอบดังกล่าวสอดคล้องกับอโรคยาศาลที่พบอยู่ทั่วไปทั้งภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย และพื้นที่ในเมืองพระนครของเทศกัมพูชา

ปัจจัยที่ 2 วัสดุที่ใช้ในการสร้างสถาปัตยกรรม ในช่วงสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 ทั้งในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย พบว่า นิยมใช้ศิลาแลง เนื่องจากวัสดุหินทรายที่มีคุณภาพหาได้ยากในพื้นที่ จึงมีการเปลี่ยนแปลงวัสดุที่ใช้ในการสร้างสถาปัตยกรรม

ปัจจัยที่ 3 เมื่อพิจารณาประติมากรรมรูปเคารพที่พบภายในกุสันทรรัตน์ พบว่า มีความสอดคล้องกับอโรคยาศาลหลายแห่งที่ได้รับการขุดแต่งแล้วในไทย เช่น ที่บ้านเขว อ.เมือง จ.มหาสารคาม พบว่า มีการจารึกระบุไว้ว่าสถานที่นี้คือ อโรคยาศาล ที่เสนอเรื่องราวการบูชาพระเจ้าที่อาศรม และบ้านเขวดังกล่าวได้มีการพบประติมากรรมรูปพระวัชรธรเช่นกัน ด้วยปัจจัยทั้ง 3 อย่างข้างต้นจึงสนับสนุนได้ว่ากุสันทรรัตน์จึงเป็นอโรคยาศาลที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 18 นั้นเอง

การวิเคราะห์การใช้พื้นที่ภายในอโรคยาศาลที่กุสันทรรัตน์ จากสภาพในปัจจุบันเราจะพบเพียงตัวปราสาทและอาคารประกอบโดยรอบที่สร้างขึ้นด้วยศิลาแลงเท่านั้น จึงทำให้เกิดข้อสงสัยขึ้นว่าอาคารดังกล่าวสร้างขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ใด จากรายงานการดำเนินงานทางโบราณคดีในปี พ.ศ. 2546 พบว่า พื้นที่ทางด้าน

ทิศเหนือของตัวโบราณสถานเป็นที่ว่างโล่ง ปัจจุบันถูกเปลี่ยนสภาพกลายเป็นพื้นที่จอดรถแล้ว มีการพบเศษวัสดุเครื่องถ้วยดินเผาเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังพบว่า ชั้นดินในบริเวณดังกล่าวนี้มีลักษณะของการบดอัดเพื่อเป็นพื้นที่ในการวางอาคาร มีหลุมสำหรับเสาโครงสร้างไม้ในบางจุด จึงสันนิษฐานได้ว่าพื้นที่ดังกล่าวคงเป็นพื้นที่สำหรับรักษาพยาบาล ซึ่งมีความสัมพันธ์กับภาพสลักบริเวณแนวกำแพงระเบียงคดปราสาทบายน ที่มีการสลักเล่าเรื่องเกี่ยวกับการรักษาพยาบาล ในยุคนั้นปรากฏว่าส่วนใหญ่มักมีการรักษาภายในอาคารโถงที่สร้างด้วยไม้เป็นหลัก จึงทำให้สามารถวิเคราะห์ได้ว่าพื้นที่ส่วนรักษาพยาบาลนั้น มิได้ทำกันในพื้นที่ตัวปราสาทแต่อย่างใด แต่มีการสร้างอาคารไม้ในพื้นที่ด้านทิศเหนือนอกบริเวณกำแพงแก้วของตัวปราสาทเพื่อใช้ประกอบกิจกรรมรักษาพยาบาลนั่นเอง ส่วนตัวปราสาทประธานนั้นสันนิษฐานว่า สร้างขึ้นเพื่อเป็นศาสนสถานประจำโรงพยาบาล ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ซึ่งใช้เป็นพื้นที่รักษาพยาบาลทางใจของผู้ป่วยเพื่อใช้ในการรักษาทางใจ โดยการบนบานขอพรจากรูปเคารพที่ประดิษฐานภายใน

ภาพที่ 10 บริเวณลานด้านทิศเหนือ ห่างจากตัวโบราณสถาน ที่สันนิษฐานว่าเป็นพื้นที่รักษาพยาบาลเดิมในอดีต

ภาพที่ 11 ภาพสลักบริเวณระเบียงคดปราสาทบายน ที่แสดงเรื่องราวของการรักษาผู้ป่วยในอโรคยาศาล

ประติมานวิทยากับแนวความคิด คติความเชื่อทางศาสนาที่มี ผลต่อการสร้างสถาปัตยกรรม

จากการขุดแต่งทางโบราณคดี พบโบราณวัตถุในพื้นที่กุสันทรรัตน์เป็นจำนวนมาก ที่มีลักษณะรายละเอียดค่อนข้างสมบูรณ์ โบราณวัตถุที่ค้นพบมีดังนี้

พระวัชรธร ประติมากรรมหินทรายรูปพระวัชรธร หน้าตักกว้าง 37 เซนติเมตร สูง 57 เซนติเมตร สภาพสมบูรณ์ สลักเป็นรูปบุรุษนั่งขัดสมาธิราบบนฐานกลีบบัว ด้านล่างมีเตี้ยเป็นแกนยาวลงไปเพื่อเสียบกับแท่นฐานพระองค์ทรงสวมกระบังหน้า พระหัตถ์ข้างขวาทรงวัชรธะ ส่วนพระหัตถ์ข้างซ้ายทรงกระดิ่ง โดยหันทางด้านที่ว่าเป็นรูปกลีบบัวออกมาทางด้านหน้า พระหัตถ์ทั้งสองอยู่ที่ระดับพระนาภี เป็นศิลปะแบบบายน รวพุทธศตวรรษที่ 18

พระวัชรธร เป็นรูปเคารพที่เชื่อว่าเป็นองค์ประธานในศาสนาสถานประจำอโรคยาศาล ตามจารึกได้กล่าวถึงพระโพธิสัตว์โภษะชัยสุต พร้อมด้วยรูปพระชินโรสทั้งสองโดยรอบ พระวัชรธรสันนิษฐานว่า คือ รูปเคารพของพระโพธิสัตว์โภษะชัยคุรุไวฑูรยประภา ตามที่กล่าวในจารึก เป็นเทพแห่งแสงสว่าง การรักษาพยาบาล เชื่อว่าผู้ที่ได้มาบูชาจะหลุดพ้นจากการเจ็บป่วยทั้งปวง แต่เนื่องจากแท่นประดิษฐานรูปเคารพภายในปราสาทประธาน ปรากฏว่ามีสามช่อง สำหรับประดิษฐานเทพสามองค์ซึ่งสอดคล้องตามจารึก ที่กล่าวว่า มีการประดิษฐานพระชินโรสทั้งสอง ที่สันนิษฐานว่าคือ พระสุริยไวยโรจนะ และจันทร์ไวยโรจนะ แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า ในปัจจุบัน ไม่ปรากฏรูปเคารพทั้งสองนี้แล้ว

ภาพที่ 12 พระวัชรธร

ภาพที่ 13 ประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ภาพที่ 14-15 ประติมากรรมลอยตัวพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ประติมากรรมนูนสูงพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร แกะสลักจากหินทราย ประทับในท่าหนึ่ง มีสี่กร ขนาดสูงประมาณ 50 เซนติเมตร ปัจจุบันถูกเก็บรักษาอยู่ในศาลาการเปรียญที่วัดกู่ ใกล้กับกุ้งสันตรัตน์ ศิลปะแบบบายน กำหนดอายุในยุพุทธศตวรรษที่ 18 ประติมากรรมชิ้นนี้ถูกพบในปี พ.ศ. 2546 ในระหว่างการบูรณะอาคารบรรณาลัย

ประติมากรรมลอยตัวพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร เป็นประติมากรรมลอยตัว แกะสลักด้วยหินทราย อยู่ในท่ายืน มีลักษณะสี่กร แต่กรทั้งสี่ได้หักชำรุดเสียหาย มีขนาดสูงประมาณ 160 เซนติเมตร ปัจจุบันถูกเก็บรักษาอยู่ในศาลาการเปรียญที่วัดกู่ ใกล้กับกุ้งสันตรัตน์ ศิลปะแบบบายน กำหนดอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 18 ประติมากรรมรูปเคารพนี้ถูกพบในปี พ.ศ. 2546 ในระหว่างการบูรณะส่วนโคปุระ จากการศึกษากรณีศึกษาที่เป็นอโรคยาศาลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หลายแห่ง พบประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทั้งสิ้น โดยประติมากรรมรูปนี้จะประดิษฐานอยู่ด้านหน้าบริเวณห้องกลางของโคปุระ โดยมีนัยแสดงถึงการสรรเสริญความมีเมตตาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ซึ่งเปรียบเสมือนตัวแทนของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

พระวัชรปาณีทรงครุฑ เป็นประติมากรรมลอยตัว แกะสลักด้วยหินทราย เป็นรูปวัชรปาณีอยู่ในท่าขี่หลังครุฑ มีขนาดสูงประมาณ 50 เซนติเมตร พบบริเวณ บรรณาลัยจากการขุดแต่งทางโบราณคดีในปี พ.ศ. 2546

พระยมทรงกระบือ เป็นประติมากรรมลอยตัว แกะสลักด้วยหินทราย เป็นรูปพระยมอยู่ในท่าขี่หลังกระบือ มีขนาดสูงประมาณ 50 เซนติเมตร พบบริเวณ บรรณาลัยเช่นกัน พระยมถือเป็นเทพประจำทิศใต้ตามคติฮินดู แต่เมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงเปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนาหายาน ที่สอดคล้องกับข้อความจาก จารึกปราสาทพระขรรค์ ที่กล่าวว่า “**พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงส่งรูปประติมากรรม พระยมไปทั่วพระราชอาณาจักร**” พระองค์จึงทรงโปรดให้สร้างรูปเคารพ พระยม ขึ้นและส่งไปยังหัวเมืองต่างๆ ทั่วราชอาณาจักร เพื่อนำไปประดิษฐานไว้ภายใน ศาสนสถานในอโรคยาศาลนั่นเอง

ภาพที่ 16 ประติมากรรมรูปพระวัชรปาณีทรงครุฑ ภาพที่ 17 ประติมากรรมรูปพระยมทรงกระบือ

จากการศึกษารูปเคารพที่พบภายในศาสนสถานประจำอโรคยาศาลที่กู่สันตรัตน์ ทำให้สามารถวิเคราะห์ถึงแนวความคิดทางศาสนาที่ส่งผลถึงตำแหน่งการวางรูปเคารพได้ ดังนี้

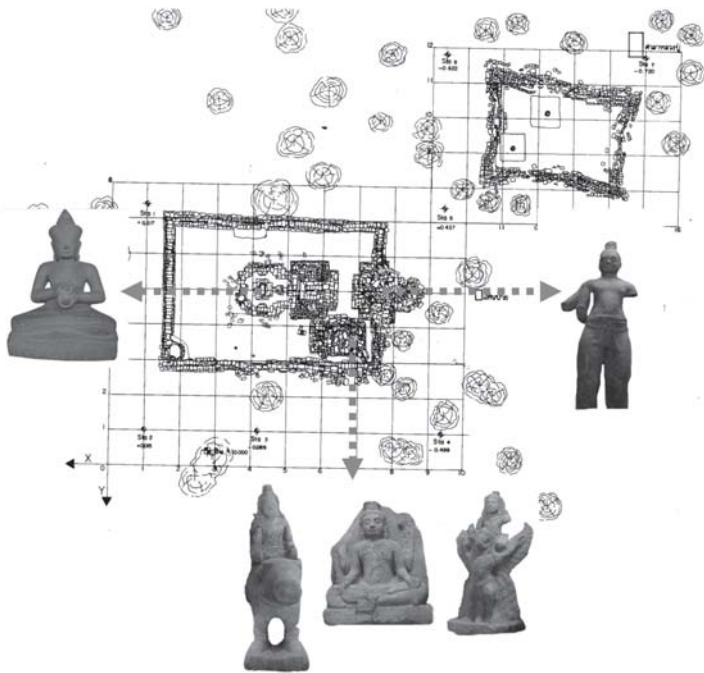
ส่วนภายในปราสาทประธาน จะพบรูปเคารพที่ตั้งภายในสามองค์ คือ พระโพธิสัตว์วัชรธร (พระโภษะคุรุไวฑูรยประภา) ขนาบข้างไปด้วย

พระสุริยไวโรจนะ และจันทรไวโรจนะ (ผู้ให้แสงสว่าง) การสักการะเพื่อแทนความหมายแห่งแสงสว่างในการรักษาพยาบาล เพื่อเป็นการให้พรแก่ผู้ที่เข้ามาสักการะศาสนสถานแห่งนี้

ส่วนโคปุระทางเข้า จะประดิษฐานพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ตัวแทนของความกรุณา เป็นผู้ป้องกันภัยอันตราย และเป็นผู้คุ้มครองเพื่อช่วยเหลือแต่สรรพสัตว์ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร แปลตามรูปศัพท์ แปลว่า พระผู้มองลงมาดูจากสวรรค์ แปลตามรูปไวยากรณ์ว่า พระผู้ซึ่งยื่นมองดู ซึ่งหมายถึงพระผู้ปรากฏพระกายอยู่ทั่วไป ตามประวัติถือกำเนิดมาจากธยานิพุทธอมิตาภะและนางปารณทรา มีหน้าที่ปกครองดูแลสัตว์โลกในยุคนี้ คือ ในช่วงที่พระมานุสิพุทธ (โคตมพุทธ) นิพพานไปแล้วจนกว่าจะมีมานุสิพุทธองค์ใหม่ (พระศรีอาริย์เมตไตรย) มาตรัสรู้จึงหมดหน้าที่

บริเวณบรรณาลัย จากการวิเคราะห์ทำให้ทราบว่า มีการประดิษฐานเทพชั้นรองจำนวน 2 องค์ มูลเหตุในการสร้างรูปประติมากรรมทั้ง 2 องค์ดังกล่าวเพื่อประดิษฐานภายในบรรณาลัย จึงสันนิษฐานว่า การบูชาพระยมตามคติของพุทธศาสนา หมายความว่าถึงเทพที่เกี่ยวข้องกับตาย และพระโพธิสัตว์วัชรปาณีเป็นเทพผู้ถือวัชระ บางคติอาจมีความหมายถึงพระอินทร์ตามคติความเชื่อทางศาสนาฮินดู แต่สัตว์พาหนะที่ปรากฏในรูปเคารพนั้นมีใช้ช้างเอราวัณ แต่เป็นครุฑซึ่งทำให้ยากต่อการสันนิษฐานว่า เหตุใดพระโพธิสัตว์วัชรปาณีจึงทรงครุฑที่เป็นพาหนะของพระวิษณุ แต่ถ้าข้อสมมุติฐานที่ว่า พระโพธิสัตว์วัชรปาณีอาจเป็นตัวแทนของพระอินทร์ที่เป็นเทพแห่งสวรรค์ หรือตามตำนานได้กล่าวไว้ว่าพระโพธิสัตว์วัชรปาณี คือ ผู้ถือสายฟ้า หน้าที่ของวัชรปาณีคือได้รับคำสั่งจากโคตมพุทธให้คอยปกป้องพญานาคจากการทำร้ายของครุฑ เนื่องจากพญานาคได้รับการยกย่องให้เป็นเทพแห่งผู้คุมฟ้าฝน เมื่อพิจารณาแล้วพบว่าพระยม คือเทพที่เกี่ยวข้องกับตายหรือนรก พระโพธิสัตว์วัชรปาณี อาจเป็นเทพที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการปกป้องพญานาค ที่ชาวขอมเชื่อว่าเป็นบรรพบุรุษของตน การที่สร้างรูปเคารพพระวัชรปาณีทรงครุฑก็สันนิษฐานได้ว่าเป็นการปกป้องพญานาคจากการทำร้ายของครุฑนั่นเอง เมื่อรวมกับตำแหน่งที่ตั้งของเทพทั้งสององค์ที่บรรณาลัย ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อให้ประชาชนมากราบไหว้ขอพร

รวมถึงอโรคยาศาลเป็นสถานที่รักษาพยาบาลที่อาจมีการเกิดและตายภายในพื้นที่รักษาพยาบาลก็อาจเป็นหนึ่งสาเหตุที่ทำให้เกิดการสร้างรูปเคารพทั้งสองก็เป็นได้ นอกจากนี้ ภายในบรรณาลัยยังปรากฏรูปเคารพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร นูนสูงอีก 1 พระองค์ จึงสันนิษฐานได้ว่า ในอาคารบรรณาลัยนอกจากจะเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพชั้นรอง คือ พระวัชรปาณี และพระยมแล้วนั้น ยังคงมีการสร้างรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประดิษฐานอยู่ภายในด้วยเช่นกัน

ภาพที่ 17 แสดงตำแหน่งของโบราณวัตถุที่พบ ที่สัมพันธ์กับที่ตั้งภายในอโรคยาศาล

บทสรุป

อิทธิพลขอมราวพุทธศตวรรษที่ 12-17 มีการนับถือศาสนาฮินดู และได้มีการส่งอิทธิพลมาสู่พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือในประเทศไทย ดังจะพบว่า มีการสร้างรูปเคารพของพระศิวะ (ศิวลึงค์) หรือรูปเคารพพระนารายณ์ (พระวิฆณุ)

เมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงขึ้นครองราชย์ราว พ.ศ. 1723-1763 พระองค์ทรงนับถือศาสนาพุทธมหายาน ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมความเชื่อเป็นอย่างมาก โดยพระองค์ทรงทำพระราชกรณียกิจที่สำคัญเพื่อเป็นการถวายพระราชกุศลครั้งใหญ่ของพระองค์ที่เปรียบเสมือนกับพระโพธิสัตว์ที่มีความกรุณาต่อสรรพสัตว์ทั้งปวงทั่วพระราชอาณาจักรของพระองค์ เช่น การสร้างอาคารที่พักคนเดินทาง (บ้านมีไฟ หรือธรรมศาลา) รวมถึงอโรคยาศาลหรือโรงพยาบาล เพื่อรักษาโรคภัยไข้เจ็บให้แก่ประชาชน

จากการสำรวจโบราณสถานขอมที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบว่า มีสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะเป็นอโรคยาศาลตั้งเรียงรายกระจายทั่วไปของพื้นที่ โดยเฉพาะพื้นที่สัณฐานระหว่างเมืองพระนครกับเมืองพิมาย นอกจากรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่เป็นเอกลักษณ์แล้ว ยังพบว่า ภายในอโรคยาศาลยังพบประติมากรรมรูปเคารพมากมายประดิษฐานอยู่ภายใน การสร้างรูปเคารพดังกล่าวมีวัตถุประสงค์เช่นใด การนำเสนอบทความในครั้งนี้ ได้ยกเอาگุสตันดร์ตัน ซึ่งถือว่าเป็นอโรคยาศาลแห่งหนึ่งที่สมบูรณ์ทั้งรูปแบบสถาปัตยกรรม และพบว่ามีารพบประติมากรรมรูปเคารพมากมายในการบูรณะเมื่อปี พ.ศ. 2546 มาเป็นกรณีศึกษาเพื่อเปรียบเทียบและวิเคราะห์การใช้พื้นที่ภายในของอโรคยาศาล และคติความเชื่อทางศาสนาที่มีต่อประติมากรรมรูปเคารพดังกล่าว จากการวิเคราะห์ทำให้ทราบว่า โบราณสถานที่ตั้งตระหง่านในปัจจุบันหาใช่สร้างขึ้นเพื่อใช้รักษาพยาบาล แต่สร้างขึ้นเพื่อเป็นศาสนสถานประจำโรงพยาบาล โดยพื้นที่รักษาพยาบาลนั้นปรากฏว่าจะสร้างขึ้นด้านนอกใกล้เคียงตัวโบราณสถาน ซึ่งศาสนสถานประจำโรงพยาบาลมีหน้าที่บำบัดรักษาโรคทางด้านจิตใจของมนุษย์ การวิงวอนขอพรจากเทพเจ้าเพื่อบำบัดทางด้านจิตใจเพื่อให้ปราศจากโรค ล้วนเป็นกุศโลบายที่ยังปรากฏให้เห็นในปัจจุบันนี้ ส่วนประติมากรรมรูปเคารพที่ปรากฏนั้น สามารถจำแนกได้ว่า ปราสาทประธานมีการประดิษฐานพระวัชรหรือพระไภษัชยคุรุไวฑูรยประภา เทพแห่งแสงสว่างหรือการรักษาพยาบาล นอกจากนี้ โบราณโคปุระยังพบประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ตัวแทนแห่งความกรุณาต่อสรรพสัตว์ อาคารบรรณาลัยมิได้สร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นที่เก็บพระคัมภีร์แต่มีหน้าที่เป็นวิหารเพื่อใช้ประดิษฐานเทพชั้นรอง คือ พระวัชรปาณี และพระยม เทพแห่งสวรรค์และเทพแห่งนรกนั่นเอง

ตารางที่ 1 แสดงรายละเอียดแนวความคิดทางศาสนาที่พบในประติมากรรมที่สัมพันธ์กับพื้นที่ใช้สอยในกุสันทรรัตน์

ลำดับ	ประติมากรรม รูปเคารพ	ความเชื่อทางศาสนา การตีความเชิง ประติมานวิทยา	สถานที่พบ	สถานที่ตั้งเดิม (การสันนิษฐาน)
1	พระโพธิสัตว์วัชรธร 	เทพแห่งแสงสว่าง หรือนัยหนึ่งคือเทพ แห่งการรักษาพยาบาล เชื่อว่าผู้ที่ได้มาบูชา จะหลุดพ้นจากการ เจ็บป่วยทั้งปวง	ไม่ได้ระบุ ตำแหน่ง สถานที่พบ	ปราสาทประธานแทน ประดิษฐานรูปเคารพภายใน ปรากฏว่ามีสามช่อง สำหรับ ประดิษฐานเทพสามองค์ ซึ่ง สอดคล้องตามจารึก ที่กล่าวว่า มีการประดิษฐาน พระชินโรส ทั้งสอง ที่สันนิษฐานว่าคือ พระสุริยไวยโรจนะ และ จันทร์ไวยโรจนะ แต่เป็นที่น่า เสียดายว่า ไม่ปรากฏรูปเคารพ ทั้งสองนี้แล้วในปัจจุบัน
2	พระโพธิสัตว์ อวโลกิเตศวร (ลอยตัว)	ตัวแทนของความกรุณา เป็นผู้ป้องกันภัยอันตราย และเป็นผู้คุ้มครองเพื่อ ช่วยเหลือแด่สรรพสัตว์ หรืออีกนัยคือพระประสงค์ ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่เปรียบเสมือนพระองค์ เป็นพระโพธิสัตว์ที่คอย ช่วยเหลือสรรพสัตว์	บริเวณโคปุระ	ประดิษฐานห้องกลางโคปุระ
3	พระโพธิสัตว์ อวโลกิเตศวร (นูนสูง) 	ตัวแทนของความกรุณา เป็นผู้ป้องกันภัยอันตราย และเป็นผู้คุ้มครองเพื่อ ช่วยเหลือแด่สรรพสัตว์	บริเวณ บรรณาลัย	ห้องภายในอาคารบรรณาลัย

ตารางที่ 1 แสดงรายละเอียดแนวความคิดทางศาสนาที่พบในประติมากรรม
ที่สัมพันธ์กับพื้นที่ใช้สอยในกุ๊สันตรัตน์ (ต่อ)

ลำดับ	ประติมากรรม รูปเคารพ	ความเชื่อทางศาสนา การตีความเชิง ประติมานวิทยา	สถานที่พบ	สถานที่ตั้งเดิม (การสันนิษฐาน)
4	พระวัชรปาณี ทรงครุฑ 	ตัวแทนของแสงสว่าง สววรรค์ หรือนัยแห่ง การเกิด หรือเป็นผู้คุ้มครอง นาค บรรพบุรุษของ ชาวขอมโบราณ	บริเวณ บรรณาลัย	ห้องภายในอาคารบรรณาลัย
5	พระยมทรงกระบือ 	ตัวแทนของความมืด นรก หรือนัยแห่ง ความตาย	บริเวณ บรรณาลัย	ห้องภายในอาคารบรรณาลัย

เอกสารอ้างอิง

- ธาดา สุทธิธรรม. (2547). ภูมิที่ตั้งอโรคยาศาล: ความสัมพันธ์กับบริบททางผังเมือง.
วารสารเมืองโบราณ, 30(3), 55-67.
- ผาสุก อินทรารุช. (2530). พุทธศาสนาและประติมานวิทยา. เอกสารคำสอน
ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 7 จังหวัดขอนแก่น. (2547).
รายงานการขุดแต่งและบูรณะโบราณสถานปรางค์กุ๊สันตรัตน์ ตำบล
กุ๊สันตรัตน์ อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม. ขอนแก่น : ปรานักษ์.